

7. ԲՈՒՍԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸ

Հայկական լեռնաշխարհի բուսականության բազմազանությունը պայմանավորված է ռելիեֆի, հողի և կլիմայական պայմանների բազմազանությամբ⁸⁰:

Հայկական լեռնաշխարհը գտնվում է երկու միմյանցից խիստ տարբեր բուսաբանական-աշխարհագրական երկրամասերի՝ խոնավ և անտառոտ Վերկանա-պոնտականի և չոր ու անտառազուրկ Իրանականի հանդիպման վայրում: Վերկանա-պոնտական բուսաբանական-աշխարհագրական երկրամասը ձևավորվել է երրորդական շրջանի վերջում, երբ սառցադաշտային դարաշրջանի հաստատման և կլիմայի փոփոխության հետևանքով մեզոֆիլային արկտոերրորդային բուսականության տերևաթափ ծառերի ներկայացուցիչների՝ թխկու, հաճարի, կաղնու, տանձենու, խնձորենու, կեռասենու, սալորենու, լորենու, բեկտենու և այլ տեսակների հզոր ալիքը դուրս է մղում Հայկական լեռնաշխարհում գերիշխող երրորդային բուսականությունը:

Վերկանա-պոնտական բուսաբանական-աշխարհագրական երկրամասը իրենից ներկայացնում է մնացուկային և աղքատացած մեզոֆիլային միջին խոնավություն պահանջող անտառների երկիր: Երկրամասի սահմանները համընկնում են արևելյան հաճարենու, դափնակեռասենու և մյուս տեսակների արեալներին, որոնց մեջ են մտնում Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսային և արևմտյան մասերը:

Իրանական բուսաբանական երկրամասը, ընդհակառակը, աչքի է ընկնում խիստ չորակալուն անապատային, կիսաանապատային և լեռնային-չորակալուն բուսականությամբ: Մառատեսակներից այստեղ աճում են միայն գիհին, պիստակենին, նշենին, չորակալուն տանձենին և մի շարք թփուտներ:

Թփուտներից այստեղ հանդիպում են՝ մանրատերև նշենու հատուկ տեսակներ, նեղ տերևներով վայրի տանձենի, բալենի, բեկտենի և այլն:

Կմախքային լեռների գիպսաբեր կավա-խճային նախալեռներում (օրինակ՝ Ջուղա և Գողթան գավառը առհասարակ) աճում է «համադա»-ն անապատային տիպի բուսականությունը:

Լոռու (Տաշրատափ), Շիրակի, Կարսի, Սևանա լճի, Վանա լճի և այլ շրջանների հրաբխային սարահարթերի ընդարձակ տարածությունները բնված են լեռնային տափաստաններով: Այստեղ տարածված են առավել բնորոշ փտրախոտային տափաստանները: Հանդիպում են խոտավետ տափաստանների նաև այլ տեսակներ՝ շյուղախոտային, իսկ ավելի չոր և քարոտ վայրերին հատուկ են տրազանտյան տափաստանները (օրինակ՝ Վայոց ձորում, Ուրծաձոր (Վեգի) և Ազատ գետերի հովիտներում): Մարդու կողմից որպես վարելահող յուրացվելուց հետո լեռնային տափաստանները վեր էին ածվում գարու, կորեկի և ցորենի արտերի: Անհրաժեշտ է նշել, որ Հայկական լեռնաշխարհը հատկապես կուլտուրական ցորենի հնագույն հայրենիքն է եղել⁸¹:

⁸⁰ Բուսական աշխարհի բաժինը գրելիս հիմք են ունեցել Ա. Լ. Թախաշյանի աշխատությունը՝ Ботанико-географический очерк Армении, Тбилиси—Ереван, 1941.

⁸¹ См. Н. И. Вавилов, Азия — источник видов, журнал «Наука и жизнь», 1968, № 1, էջ 98.

Հայկական լեռնաշխարհը, հատկապես Միջնաշխարհը, աղքատ է անտառներով: Օրինակ, Արաքսի վերին հոսանքում գտնվող Բասեն գավառը բաղկացած է երկու մասից՝ անտառոտ և անտառազուրկ: Այս վերջինս Վանանգ գավառն էր Ախուրյան գետի վերին հոսանքում, որը հին հայերն անվանում էին Անփայտ Բասեն: Խիտ սաղարթավոր և մասամբ սոճու անտառներ պահպանվել են Փոքր Կովկասի և Հայկական Տավրոսի հյուսիս-արևելյան և հյուսիս արևմտյան լանջերին: Հնում անտառները, հատկապես սոճու, շատ ավելի մեծ տարածություններ են զբաղեցրել, քան այժմ: «Մայրի» բառը հայերենում նշանակում է սոճու մի տեսակ, «ազատ մայրի»⁸² նշանակում է ազնվատեսակ մայրի: Բացի այդ, մայրի նշանակում է առհասարակ անտառ: Արդյոք սա ապացույց չէ՞ այն բանի, որ հնում Հայաստանի անտառներում գերակշռել է սոճին և նրա խոշոր տեսակները: Վայրի հոնը, խնձորենին, տանձենին, սալորենին ամբողջ անտառներ են կազմել: Լայնորեն տարածված են՝ Ընկուզուտ, Հունուտ, Խնձորուտ, Տանձուտ, Շլորուտ, Զկուզուտ և այլ նման կարգի տեղանուններ:

Ուշ երրորդական շրջանի անտառային զանգվածները Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններում ամենից լավ պահպանվել են հյուսիս-արևմտյան եզրային լեռնաշղթաների վրա՝ Պոնտական և Աճարա-Մեսիական լեռների լանջերին: Լեռնաշխարհի մյուս մասերում այս անտառները խիստ նոսրացված են, իսկ շատ վայրերում՝ խստառ ոչնչացված են մարդու ձեռքով: Կենտրոնական հրաբխային սարահարթում անտառային այս զանգվածները թաղված են լավայի շերտերի տակ:

Լեռնաշխարհի եզրային լեռնաշղթաների լանջերին, ծովի մակերևույթից 600 մ բարձրության վրա աճում է հաճարենու անտառը եղևնու և սաղարթավոր անտառների կղզյակներով: Ճորոխի հովտում եղևնասաղարթավոր անտառների տեղամասերում աճում են արևելյան եղևնի՝ «ազատ մայրի», հաճարենի, թխկի, բոխի: Տեղ-տեղ հանդիպում է եղևնին: Ավելի վեր, արդեն մերձալպյան գոտում, տարածված են կեչուտները, լեռնային թխկու խառնուրդով: Մեծ տարածություններ է բռնում կովկասյան մրտավարդը:

Հնագույն դարաշրջաններում կաղնու և հաճարենու անտառները զբաղեցնում են անհամեմատ ավելի մեծ տարածություններ, քան այժմ: Ներկայումս այս-տեղ-այնտեղ պահպանվել են նրանց մնացորդները միայն. նման վիճակը հետևանք է մարդու անխնայ վերաբերմունքի դեպի անտառները: Կաղնու անտառների կղզյակներ են պահպանվել Միջնաշխարհի շատ մասերում՝ Արագածի լանջերին, Նիգ գավառում (Ապարան), Սևանա լճի Արեգունի կոչված ափին, Ազատ և Ուրծածոր (Վեգի) գետերի ավազաններում, Վայոց ձորում, Արևմտյան Եփրատի ափին՝ Աշխլա գյուղի մոտ, Խնուս գետի ափին՝ Բյուրակն զանգվածի արևմտյան լեռնաբազուկներում, Փարքե լեռան հարավային լանջերին, Հայկական Տավրոսի լանջերին և այլն:

Փոքր Կովկասի լեռներում ամենից ավելի տարածված են հաճարենու անտառները, որոնք զբաղում են առավել զառիկող, հյուսիսային լանջերը 1200—

⁸² Հակոբ Կարենցի. Տեղեկագիր Վերին Հայոց, Վ. Ա. Հակոբյան, «Մանր ժամանակագրություններ 13—18-րդ դդ.», հատ. Բ, Երևան, 1959, դրքի մեջ, էջ 555:

1750 մ բարձրության վրա, Հաճաքենուն հաճախ խառնվում են բոխին, թխկին, թեղին, երբեմն կեչին և այլն:

Անտառի ամենավերին ծալրին տարածված են պուրակային անտառների կեչու և լեռնային թխկու գերակշռությամբ:

Խառն անտառների կղզյակները լայնորեն տարածված են լեռների հյուսիսային լանջերի վերին շերտերում: Երբեմն հանդիպում են նաև կեչու ոչ մեծ տնկարքներ:

Լեռների հարավային լանջերի վրա սովորաբար հանդիպում են կաղնու անտառների կղզյակներ: Կաղնուն ուղեկցում են թխկիները, բոխին, լորին և այլն:

Հայկական լեռնաշխարհում տեղ-տեղ դեռևս պահպանվում են սոճու անտառների մնացորդներ: Դրանք հանդիպում են Ճորոխ գետի հովտում, Արտահանում Գյուլաբերդում, Մեծրաց լեռների (այժմ՝ Սողանլու-դաղ) լանջերին, տեղ-տեղ Բասենում և Հայկական պարի հյուսիսային լանջերին, Լոռիում և Դիլիջանում: Ավելի նպաստավոր հողային պայմաններում սոճին փոխարինվում է լայնատերև ծառատեսակներով, գլխավորապես՝ հաճաքենիով:

Հայկական լեռնաշխարհում առավել չորադիմացկուն բույսը հանդիսանում է գհիհին: Այժմ գհիհու խիտ տնկարքները Հայաստանում գրեթե բացակայում են: Այդ տեսակետից բնորոշ պատկեր են ներկայացնում Սևանա լճի Արեգունյաց (Գյունեյի) ափերը:

Արեգունյաց անտառը մնացորդն է այն համատարած անտառային օղակի, որով շրջապատված էր Սևանա լճի առափնյա տարածությունը:

Այդ մասին են վկայում նաև հարևան շրջանները և ողջ պատմական Սյունիքը: Ձգանդեղուրի ներկայիս անտառները, — գրում է Թախթաշյանը, — պատմականորեն կապված են վրկանյան տիպի երրորդական անտառային բուսականության հետ: Ղարաբաղի անտառների հետ միասին, նրանք ներկայացնում են հնադույն վրկանյան անտառների ածանցյալը՝ խիստ ձևափոխված չոր կլիմայի և մարդու ազդեցության տակ⁸³: Եվ հիմա Զանգեզուրում կան այնպիսի երրորդային տեսակներ, ինչպիսին է, օրինակ, շագանակենին (zelkova erenata):

Հնուց ի վեր Հայաստանի բնակիչները, հողագործական մշակույթը զարգացնելիս, հատուկ ուշադրություն էին դարձնում ոռոգման վրա, որից կախված է երկրամասի տնտեսական բարեկեցությունը: Իսկ արհեստական ոռոգման հետ սերտորեն կապված էր արհեստական անտառապատման հարցը, որը չորային կլիմայի պայմաններում պետք է նպաստեր խոնավության պահպանմանը շոգ ամառվա ընթացքում:

Արհեստական անտառատնկումների մասին եղած տեղեկությունները վերաբերում են գլխավորապես Արարատյան դաշտավայրին և ընդհանրապես Հին Հայաստանի կենտրոնական նահանգ Այրարատին: Ուրարտական արձանագրությունները վկայում են ջրանցքների շինարարության և զանգվածային ծառատնկումների մասին:

⁸³ Տե՛ս Ա. Լ. Թախտաշյան, Ботанико-географический очерк Армении, էջ 65:

Այրարատում տնկված արհեստական անտառների մասին պատմում են վաղ շրջանի հայկական աղբյուրները: Երվանդունիների հարստության հաշթագավորների շինարարական գործունեության մասին խոսելիս Մովսես Խորենացին հաղորդում է, որ Երվանդը «Տնկում է նաև մի մեծ անտառ գետի հյուսիսային կողմում, պարիսպներով ամրացնում է և ներսն արգելափակում է արագավազ այծյամներ, եղնիկների և եղջերուների ցեղեր, ցիռեր, վարազներ, որոնք աճելով ու բազմանալով անտառը լցրին, և նրանցով թագավորն ուրախանում էր որսի օրերին: Անտառը նա կոչում է Մենդոց անտառ»⁸⁴: Այդ անտառն ընկած էր, հավանորեն, Արաքսի ձախ ափին, Արմավիր ու Երվանդաշատ քաղաքների միջև:

Սկզբնաղբյուրներից մեկ հասած վկայությունների հիման վրա կարելի է ենթադրել, որ հին Հայաստանում արհեստական անտառները տնկվում էին այսպես կոչված «արքունի երկրում», որը Այրարատ նահանգն էր, և խոշոր հեթանոսական մեհյաններին կից: Այս վերջիններում գերակշռում էին սոսու պուրակները:

Ալպիական և մերձալպիական գոտում տարածվում են Հայաստանի հռչակավոր արոտավայրերը՝ ալպիական և մերձալպիական մարգագետինները:

Ալպիական մարգագետինները փոխած են լեռնաշղթաների կատարներին և հրաբխային զանգվածների բարձր գագաթների լանջերին: Այստեղ են գտնվում այսպես կոչված ալպիական դորգերը, բազմախոտ մարգագետինները խոշոր վառ գույնի ծաղիկներով, որոնք ծածկում են Արարատի, Նեխի Մասիքի, Արագածի, Բյուրակնի և մյուս լեռնագագաթների լանջերը:

Ալպիական մարգագետինների գոտուն հաջորդում են մերձալպիական մարգագետինները: Անտառազուրկ վայրերում այդ մարգագետիններն աստիճանաբար փոխվում են լեռնային տափաստանների և մարգագետնային տափաստանների:

Մերձալպիական մարգագետիններին բնորոշ է 60—70 սմ հասնող բարձր խոտը: Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմտյան շրջաններում, անտառային գոտուց վեր, հաճախ հանդիպում են մրտավարդերի շքեղ մացառուտներ:

Միջնաշխարհի զգալի մասը գրավում են այս արոտավայրերը, որոնք հնագույն ժամանակներից սկսած նպաստել են անասնապահության զարգացմանը:

8. ԿՆՆՌԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸ

Երկրի կլիմայի ու բուսականության զոնալությանը համապատասխան է ներկայացված նաև կենդանական աշխարհը, որն աչքի է ընկնում իր բազմազանությամբ⁸⁵:

Անաուգատների և կիսաանապատների գոտու կենդանական աշխարհը խիստ բազմազան է: Միջատներից հատկապես տարածված են զանազան մորեխազ-

⁸⁴ Տե՛ս Մովսես Խորենացի, Պատմություն հայոց, Թարգմ. Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1968, Բ, խա:

⁸⁵ Կենդանական աշխարհը շարադրված է հիմնականում Ա. Լ. Թաթաշյանի Ботанико-географический очерк Арменни աշխատության հիման վրա: